

MARIJA JURIĆ PAHOR

LISA RETTL: PARTIZANSKI SPOMENIKI IN PROTIFAŠISTIČNA
KULTURA SPOMINJANJA NA KOROŠKEM

V knjižni zbirki *Nacionalsocializem in njegove posledice*, ki jo v imenu Raziskovalne skupnosti za zgodovino nacionalsocializma izdajajo Florian Freund, Bertrand Perz in Karl Stuhlpfarrer, je pri založbi Studienverlag, ki ima svoje sedeže v Innsbrucku, na Dunaju in v Bocnu, v prvi polovici leta 2006 izšla tretja knjiga z naslovom »PartisanInnenendenkmäler – Antifaschistische Erinnerungskultur in Kärnten« (Partizanski spomeniki – antifašistična kultura spominjanja na Koroškem). Avtorica knjige, zgodovinarica Lisa Rettl, v njej ob primeru prvega partizanskega spomenika v Šentrupertu pri Velikovcu, ki danes stoji pred Peršmanovo domačijo v Koprivni pri Železni Kapli, ponazarja kulturo spominjanja, posredovano prav skozi ta osrednji simbol, ki obeležuje protifašistični upor in osvoboditev koroških Slovencev, Koroške in Avstrije izpod nacizma.

Že sama zgodovina nastanka in razvoja spomenika napotuje na proces oblikovanja nacionalne diferenciacije od srede 19. stoletja, ki se je v skrajni meri stopnjevala po koroškem plebiscitu leta 1920, ko so koroški Slovenci definitivno postali narodna manjšina. In to v državi, ki je, tako kot njeni naslednici (od leta 1934 avtoritarna stanovska država in nato od leta 1938 z anšlusom razširjena nacistična Nemčija), samo sebe eksplicitno štela za nemško. Vse tri so skušale uveljaviti nacionalni princip, med seboj pa so se razlikovale samo v načinu in predvidenem tempu »etničnega čiščenja«. To je doživelo svoj višek v času nacizma, ki so se mu koroški Slovenci uprli z različnimi oblikami pasivnega in aktivnega odpora, nena zadnje z vključitvijo v OF. Odločilen povod za to vključitev je bil gotovo pregon okrog 1000 koroških Slovencev aprila 1942, pri katerem so, kot tudi pri drugih nacističnih akcijah, sodelovali krajevni predstavniki nacistične stranke (med njimi je bilo nemalo takih, ki so obvladali domače slovensko narečje, a so se iz različnih razlogov poistovetili z močjo stališč dominante nemškonacionalne oziroma nacistične skupine).

Prav pred tem ozadjem Lisa Rettl razgrinja svojo središčno predpostavko, ki je poudarjena tudi na hrbtni strani platnice knjige, in se glasi: nekdanji sovražniki so tudi danes, 60 let po koncu vojne, še vedno nasprotniki. Kultura spominjanja tako imenovanih »domovini zvestih« na eni strani in antifašističnih slovenskih partizanov na drugi pa je hkrati zrcalo avstrijske in koroške manjšinske politike. In to že takoj po koncu vojne. Denacifikacija je potekala na Koroškem počasi in medlo. Zunaj- in znotrajpolitična konstelacija je bila takšna, da je že vnaprej

preprečevala uspešnost politike OF, ki si je prizadevala za priključitev »Slovenske Koroške« k »matični državi« oziroma Jugoslaviji. Avtorica v tem sklopu opaza, da se slovenski diskurz tik po vojni pogosto opira na materinsko oziroma porajalno metaforiko, ki odgovarja tradicionalni funkcionalizaciji: oče oziroma očetnjava sta konotirana z državno instanco, ki izvaja represijo in germanizira, mati oziroma matica pa z nacijo (iz lat. *natio*, 'mat/ern/ica, roditeljica, na-roditeljica, boginja', ki pooseblja določen rod ali tudi mesto, regijo, mestno državo, op. M. J. P.), OF, Jugoslavijo, ki poraja, daje moč, hrani in je vedno povezana z nečim, kar še ni, a bo, namreč prihodnost v »obljubljeni deželi« onkraj travmatizacij, državi, ki je »čista«, ne pa »okužena« z genocidnimi (iz gr. *genos*, izvor, pokolenje, rod, ljudstvo + lat. *caedere*, moriti, usmrtiti, op. M. J. P) elementi. Pričakovanja se niso uresničila. Britanske začasne vojaške oblasti in sploh vse zahodne velesile ter Sovjetska zveza niso nameravale upoštevati priključitvenih teženj koroških Slovencev in so bile pripravljene obnoviti avstrijsko republiko v mejah, kakršne so bile pred anšlusom leta 1938. Dejansko so se koroški Slovenci že v prvem letu po osvoboditvi soočali z represijami in pritiski: več prepovedanih sestankov OF in drugih prireditvev, številne aretacije zaradi projugoslovanskih agitacij, nošenja slovenskih zastav in podobno. Leta 1947 je bila ustanovljena »Zveza domovini zvestih južnih Korošcev«, ki je imela za svoj politični cilj preprečitev slovenske udeležbe v upravi in ohranitev kontinuitete »tretjega rajha«.

Kot kriminalka se analogno bere teoretsko in metodološko domiselna in s pomočjo številnih primarnih (časopisnih, arhivskih, med njimi žandarmarijskih in župnijskih, intervjujskih in drugih) in sekundarnih virov izjemno skrbno in podrobno raziskana in rekonstruirana zgodovina nastanka in razvoja prvega partizanskega spomenika, ki ga je Zveza koroških partizanov postavila na pokopališču v Šentrupertu pri Velikovcu, in ga slovesno odkrila 26. oktobra 1947. Pred bralko in bralcem se odpira dognano znanstveno delo, ki vnaša kompleksne in večstranske možnosti branja v navidezno enoznačno in neovrgljivo podobo, ki jo imajo številni ljudje o spomeniku oziroma o kulturi spominjanja, ki jo Lisa Retzl zgošča prav okrog njega. Spomenik učinkuje kot neke vrste *nervus rerum*, ki vse do danes buri koroške duhove in razdvaja ljudi vzdolž »nemških« in »slovenskih« oziroma večinsko-manjšinskih narod/nost/nih linij, pa čeprav ne (več) nujno povsod in ne vedno z isto intenziteto.

Partizanski spomenik, postavljen pri masovnem grobišču za 83 partizanskih borcev, ki so padli v bojih na bližnji Svinški planini, je bil leta 1953 razstreljen, posebnost pri tem pa je bila, da je bilo uničenje obeležja napovedano. Kljub temu storilcev nikoli niso prijeli, čeprav so na avstrijskem notranjem ministrstvu ustanovili posebno preiskovalno komisijo. Slovenci pa so doživeli poraz tudi pri sicer mednarodno zajamčeni zahtevi, da se spomenik v celoti obnovi takšen, kakršen je bil pred detonacijo. Tema je bila sicer dvakrat celo na dnevnem redu ministrskega sveta, na koncu pa je ta odločil, naj se postavi manj provokativno obeležje: name-

sto okrog dva metra visokih razstreljenih bronastih plastik treh partizanov – med njimi, kar je veljalo za še posebej izzivalno, ženska v samozavestni pozi z brzo-strelko – so na kamnit podstavek z napisom »Padlim za svobodo v borbi proti fašizmu«, ki ga atentat ni prizadel, postavili žaro.

Iz knjige Lise Rettl izhaja, da je na Koroškem tudi sicer prisotna izrazita nestrpnost do partizanskih spomenikov (skupaj naj bi jih bilo 51). Gre večinoma za nagrobne spomenike na pokopališčih ter za spomenike v odročnih krajih. Oboji so nastali v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Ti spomeniki, ki jih avtorica predstavi tudi z napisi, nimajo statusa javnega spominskega kraja in so pogosto tarče različnih skrunitvenih dejanj vse tja do uničenja. Avtoričina analiza kaže, da so tudi ta nasilna dejanja potekala pod implicitno »zaščito« vlade oziroma vladnih organov, kot so to policija, tožilstvo, sodstvo. Le v enem samem primeru, ki se nanaša na sestrelitev spomenika na Robežah 16. 9. 1973 pri Apačah, so storilce izsledili in jim dodelili med 6 in 15 meseci zaporne kazni.

Zanimivo je, da je prihajalo do skrunitev ali uničenj spomenikov zlasti v časih silno spolitiziranih kontekstov, ki so sovpadali s težnjo obrambe ali »torpediranja« manjšinskih pravic. Pravkar omenjeni spomenik na Robežah je bil razstreljen med »napadi na krajevne napise« (*Ortstafelsturm*), partizanski spomenik na Komlju pa med pogajanji okrog izvajanja Zakona o narodnih skupinah, ki je bil sprejet julija 1976. (Zakon je predvideval novelo o štetju prebivalstva, ki je predvidevala tajno poizvedovanje o maternem jeziku. Verjetno je tudi razstrelitev spomenika soprispevala k temu, da so mnogi Avstrijci po vsem ozemlju države to poizvedovanje iz solidarnosti do Slovencev uspešno bojkotirali; izidi štetja so bili neuporabni.) Sestrelitev obeh spomenikov je spremljala tudi vrsta oskrnitev partizanskih grobov.

Do sestrelitve prvega partizanskega spomenika v Šentrupertu pri Velikovcu je prišlo poltretji mesec po jubilejni proslavi 700-letnice »plebiscitnega mesta« Velikovec, ki je potekala od 13. do 21. junija 1953. Velikovec se je tedaj predpostavljal kot že od nekdaj trdno in povsem nemško mesto (*kerndeutsche Stadt*). Propaganda je nastopala proti »prisilni« uredbi o šolskem jeziku iz leta 1945, ki je predvidevala obvezno dvojezičnost za otroke obeh narodnosti. Izstopala je, kot tudi še leta pozneje in mestoma vse do danes, z apokaliptičnimi scenariji o »krvoločnosti« Titovih čet in partizanov, ki jih je vztrajno izenačevala s komunisti ali tito-komunisti. Širila je vest, da se je »pravšnja« vojna začela šele po letu 1945 in tako minimalizirala ali negirala osebno vlogo in individualno odgovornost domačih NS-protagonistov pri nacističnem terorju in vojnih zločinih. Vztrajala je, da pohlep Jugoslavije in domačih, narodno opredeljenih Slovencev po »slovenski Koroški« še ni zamrl in tako odločilno pripomogla k stalni navzočnosti »koroškega prastrahu«. Ta je v obdobju pogajanj za državno pogodbo in ob zaostrovanju hladne vojne v dozdevno – z današnjega vidika – iracionalnih govoricah dobil znači-

len izraz. Fikcija (ponovnega) nasilnega vkorakanja in (ponovnega) pollaščenja Koroške je privedla do tega, da se je bojazen »med domovini zvestimi prebivalci« stopnjevala do mere, kot je to ob priliki omenjenega slavlja seizmografsko zaslutil dr. Luka Sienčnik, »da bi najraje razstrelili spomenik«. Da je bila ta »slutnja« tudi dejansko prisotna, je avtorici leta 2001 potrdila prebivalka Velikovca: »Vsi smo bili za to, da se spomenik sestrelji.« Ta nasilni akt se ji je zdel potreben, kajti »če bi imeli Slovenci več pravic, potem bi pokalo (bi bil boj, ponovna [zasedba])«.

Lisa Retzl predpostavlja, da hegemonialni diskurz na Koroškem partizanske spomenike vse do danes obravnava kot znake, ki signalizirajo »slovenizacijo« in željo po inkorporaciji dvojezičnega ozemlja Koroške v »Veliko Jugoslavijo« ali medtem Slovenijo. Toda od kod, se sprašuje, takšne plakativne vrednostne sodbe, ko pa bi jih bilo mogoče narisati bistveno bolj diferencirano? Denimo tako kot je to po osvoboditvi storila Provizorična koroška deželna vlada, ki je pohvalno ocenila zasluge koroških Slovencev proti nacistični oblasti, in izrazila občudovanje do njihovega »herojskega osvobodilnega boja«?

Avtorica vidi glavni vzrok za tovrstne sodbe v dejstvu, da so koroški Slovenci in še posebej slovenski partizani, jugoslovanske ozemeljske zahteve zaradi negativnih izkušenj v prvi avstrijski republiki in pod nacizmom sprva podpirali, poudarja pa, da so se tej politični drži, leta 1949 z rešitvijo mejnega vprašanja v prid Avstrije in najpozneje leta 1955 z ratifikacijo Avstrijske državne pogodbe, povsem odpovedali. Avtorica tudi poudarja, da je slovenski partizanski odpor prispeval (priznано po visokih avstrijskih politikih v pogajanjih za državno pogodbo) k osvoboditvi Avstrije izpod okov »tretjega rajha« in – v povezavi s teritorialnimi zahtevami, ki jih je postavljala Jugoslavija po koncu vojne – k sprejemu člena 7 (manjšinske zaščite) v državno pogodbo, v »zameno« za to, da območje ni bilo priključeno Jugoslaviji. Kljub temu pa avtorica sugerira, da tovrstna argumentacija ne spodbuja identifikacije z antifašističnim odporom ter partizanskimi spomeniki ali zavesti o nacističnem nasilju nad koroškimi Slovenci. O kritičnem prisvajanju nacionalsocialistične preteklosti, tako avtorica, v uradni Avstriji in še posebej v uradni Koroški ni ne duha ne sluha. Nasproti si stojita dve kulturi spominjanja: ena, ki stoji pod urokom nemškonacionalne tradicije in se v prav uglašnem tonu – kot da bi bili med drugo svetovno vojno in nacizmom vsi opravljalci dolžnosti – čuti zavezana spominom na »zgubljeno vojno«, padle *vermahta* ter »junake, ki se vračajo domov«; druga, značilna za pripadnike slovenske narodne skupnosti, ki tradira pregon, deportacije in partizanski upor.

K temu bi lahko pripomnili, kar Lisa Retzl v prid te dihotomne teze zamolči, da je med debato o Waldheimu proti koncu osemdesetih let v Avstriji prišlo do preobrata v soočanju z avstrijsko polpreteklo zgodovino. Teza, da je bila »suverena Avstrija prva žrtev nacističnega režima« je doživela tako v zgodovinopisju kot v javno-političnem diskurzu močna prevpraševanja. Sam zvezni predsednik

Thomas Klestil je prav pred ozadjem diskusije o njegovem predhodniku novembra 1994 v izraelskem parlamentu Knesset govoril o »potlačitvi«, o »manjkajočem nepriznanju popolne resnice« in priznal: »Vemo, da smo prevečkrat govorili le o tem, da je tedaj Avstrija kot prva država zgubila svojo svobodo in neodvisnost pod nacionalsocializmom – a veliko preredko tudi o tem, da so bili nekateri najhujši krvniki nacistične diktature Avstrijci.« (*Der Standard*, 16. 11. 1994)

Pobljže gledano tudi obnovitev prvega partizanskega spomenika v Šentrupertu pri Velikovcu, ki ga je Zveza koroških partizanov leta 1983 obnovila in postavila pred Peršmanovo domačijo v Koprivni pri Železni Kapli, visoko v samotah gozdnatega Lobnika, signalizira zasuk. Spomin na padle partizane na Svinški planini, ki niso bili zgolj Slovenci, ampak tudi Avstrijci, Francozi, Poljaki, Rusi in drugi, se je tako »spojil« z zločinom nad enajstimi člani Peršmanove družine in se s tem prikazal v širšem zgodovinskem kontekstu nacistične strahovlade na Koroškem. O tem govori tudi obnova Peršmanove domačije v »spominski dom« in muzej ter spominska slavlja, ki se od leta 1987 naprej redno odvijajo ob nedeljskih popoldnevih v zadnjem tednu junija. Kot poudarja Lisa Rettl, so kot slavnostni govorniki nastopale pretežno osebnosti iz znanosti in politike. Poleg predstavnikov slovenske narodne skupnosti so bili to denimo leta 1993 in 1994 Josef Hesoun (Zvezno ministrstvo za delo in socialo / SPÖ), ki je svojo prisotnost leta 1993 tik pred prireditvijo odpovedal (nadomeščal ga je višji svetnik dr. Kurt Wegscheider). Kaže pa, da se je strah pred stikom z nekdanjimi partizani in takšnimi ali drugačnimi žrtvami nacizma po letu 2000 sprostil. Slavju je leta 2002 kot častni gost in glavni govornik prisostvoval nekdanji finančni minister Ferdinand Lacina, v funkciji Avstrijske lige za človekove pravice, leta 2005 notranji minister Caspar von Einem in leta 2005 podpredsednica avstrijskega parlamenta Barbara Prammer.

Zavest, da so tudi Avstrijci izvajali nacistična grozodejstva, postaja – pa čeprav ne toliko na Koroškem kot v nekaterih drugih zveznih deželah – tako rekoč nov običaj. Mimo muzealskega dela, pri katerem je skupaj z Zvezo koroških partizanov angažirana tudi celovška univerza (Inštitut za zgodovino / Oddelek za sodobno zgodovino in Inštitut za izobraževalne vede), skuša Društvo Peršman vključiti tudi alternativne oblike memorialne kulture. Dokaj uspešen začetek predstavlja dokumentarna igra »Enajst duš za enega vola«, ki jo je leta 2003 na podlagi sodnijskih protokolov in izjav preživelih ob nacističnem zločinu na Peršmanovi domačiji 25. aprila 1945, ubesedila in zrežirala Tina Leisch. Dokumentarec, ki v igri nakazuje tudi zamude pri razkrinkavanju zločina, je dobil v okviru zgornjeavstrijskega kulturnega festivala »Festival regij 2003« pod naslovom »Umetnost sovraštva« pospeševalno nagrado. Dokumentarno igro, ki so jo najprej predvajali v šestih zgornjeavstrijskih krajih, nekdanjih nacističnih krajih smrti, so jeseni istega leta uprizorili tudi na Koroškem (Železna Kapla, Celovec, Beljak) in Dunaju.

Poudariti je treba, da je gledališka publika dokumentarno igro doslej sprejemala z naklonjenostjo (vedno razprodane dvorane), naletela pa je tudi na pozitiven odmev tako v zgornjeavstrijskih kot tudi v avstrijskih (na primer ZiB 1, ORF) in koroških lokalnih medijih. Lisa Rettl ob tem ugotavlja – in treba ji je pritrditi – da Peršmanova domačija 60 let po storjenem nacističnem zločinu / zločinih dejansko izstopa iz tirov stigmatizacije in redukcije na izključno »slovensko« percipirani spominski kraj in da postaja »avstrijska« tema.

Knjiga Lise Rettl ima večplasten pomen. Zasnovana je tako, da ni aktualna le za avstrijsko in slovensko zgodovinsko stroko, temveč tudi za politično zainteresirano javnost. Poleg tega posreduje doslej zanemarjeno temo zgodovinskih raziskav o partizanskih spomenikih in širše, o kulturah spominjanja. Upati je, da bodo izsledki knjige spodbujali k nadaljnjim raziskovalnim projektom in dajali impulze izročilom in težnjam, s katerimi se je mogoče upreti tako recidivom nacizma kot tudi tisti sodobni politiki, ki ji Tonči Kuzmanić pravi »postfašizem«. To se zdi pomembno še posebej zdaj, v časih, ko sicer ni dvoma o pošastnosti nacističnih zločinov, a se kljub temu vedno kdo sprašuje: Ali ne obstajajo zločini podobnih razsežnosti v zgodovini sosednjih narodov ali narodnosti? Slutnja, da se za takšnimi in podobnimi vprašanji lahko skrivajo prizadevanja, ki bi hotela nekako opravičiti ali vsaj omiliti nacionalsocializem, se po branju knjige Lise Rettl vsiljuje kot upravičena.